

Rød fluesvamp, skorstensfejer og mariehøne på jule- og nytårskort

Af Carsten Bregenhøj

Forhistorie

Gennem lang tids beskæftigelse med maskering til højtiderne er jeg nået til den opfattelse, at vi ved årets og livets fester forsøger at virkeliggøre vore idealer. Symbolsk set er festerne den enkeltes alternativ til hverdagen, en stræben mod rigtig at være sig selv og altså dermed være »en anden« end til daglig. En måde at konkretisere denne stræben på er at klæde sig ud og tage maske på, for til maskeballet eller karnevallet og dertil svarende traditioner bliver man på en konkret måde en anden skikkelse og kan derigennem i psykologisk forstand være sig selv.

Men masken er kun én udvej for at slippe ind til »sig selv«. Gennem studiet af masken kom jeg ind på andre »masker« og fik derigennem interesse for brugen af rusmidler i fester og ritualer; og via en mere almen interesse for rusmidler blev jeg optaget af den røde fluesvamp som hallucinogen.

Og en dag stod jeg med en epokegørende bog i hånden: R. Gordon Wasson: *Soma, Divine Mushroom of Immortality*. Harcourt Brace Jovanovich, Inc., Italy (1969). Gordon Wasson behandler nogle af Rigvedahymnerne, de ældste digte i den indiske litteratur, skrevet på sanskrit, og argumenterer meget overbevisende for, at de ariske folk i deres somakult brugte den røde fluesvamp som rusmiddel. Med et solidt udgangspunkt i sin somatolkning følger Gordon Wasson forskellige meget spændende spor af den røde fluesvamp ud i verden, og ét spor ender i Europa. Her er der næsten ingen historiske kendsgerninger tilbage, til gengæld er Gordon Wassons teorier og visioner både klare, skarp-sindige og fascinerende. Så selv om man ikke kan godtage dem af mangel på konkrete præmisser, inspirerer de alligevel.

Indledning

Et af de få fakta i Gordon Wassons teorier om en førkristen svampekultur i Europa er, at den røde fluesvamp (*Amanita muscaria*) faktisk optræder som en slags symbol i vor europæiske kultur. Med en smågysen går vi forbi den om sommeren, men om vinteren anvender vi den med den største selvfølgelighed i forskellige kunstige gengivelser. I papmaché med en ståltråd i enden, omviklet med grønt crepepapir, sætter vi den i juletræet eller i juledekorationer, i træ eller gips fungerer den som lysestage med et hul i hatten til julelyset. Og på jule- og nytårskort ser man den som dekorativt element blandt firkløver og hestesko og andre symboler.

For at klarlægge hvordan den røde fluesvamp optræder på disse billeder og i efterligninger til jul og nytår, har jeg gennem et par år samlet dette motiv på postkort og som genstande i praktisk-dekorative øjemed. Jeg skal i korte træk beskrive min postkortsamling, redegøre for hovedmotivets og nogle bimotivers forekomst og variationsmuligheder og følge dem tilbage til deres oprindelse.

Materiale

Allerede fra indsamlingsfasens begyndelse blev det klart, at den røde fluesvamp ikke alene optræder på jule- og nytårskort, den optræder tillige på fødselsdagskort samt på finske navnedagskort og påskekort. Den optræder således i forbindelse med lykønskninger, på det man med en samlende betegnelse kunne kalde gratulationskort. Det blev ligeledes tydeligt, at fluesvampen ikke er det eneste problematiske på disse kort, andre svampearter forekommer også, og disse eller hine optræder undertiden sammen med skorstensfejeren (1). Endelig forekommer et fra folketroen kendt lykkedyr, som i form og farve ligner hatten på en fluesvamp, nemlig mariehønen, der tillige har samme tegning som fluesvampen, blot er dens prikker almindeligvis sorte, mens svampens er hvide.

Kriterierne for, at postkort indgår i forskningsmaterialet, er således, at de som motiv har rød fluesvamp eller en anden svampeart, mariehøne eller skorstensfejer. I visse tilfælde er andre motiver medtaget, eventuelt under hensyn til, at enkelte udformninger af et motiv kan undergå transformationer.

I materialet indgår ca. 275 jule-, nytårs- og gratulationskort og lignende med folkloristiske motiver, deraf haves ca. 225 i egen samling. Desuden indgår et par såkaldte kravlenisser, et par glansbilleder, nogle udklip fra diverse julekataloger, 3-4 genstande i fluesvampens karakteristiske farver og form samt 2 stykker julepapir, en købmandspose og forsiden til en økonomipakke Lenina papirbleer (2).

I materialet er der forsøgt skelnet mellem, hvor kortet er anvendt, og hvor

Fra folkedigtningen har kunstnerne fået inspiration til at udforme den røde fluesvamp som et levende væsen. Hatten kan løftes af denne figur, og manden kan fungere som nålehus. Af finsk oprindelse fra omkring århundredeskiftet. Foto: forf.

det er produceret. Af 236 kort er 123 anvendt i Finland (3), 86 i Danmark og 27 i andre lande, deraf 2 i Holland, 1 i Tyskland, 5 i Sverige, 13 i USA og 5 hvor anvendelseslandet er ukendt (4).

Produktionsforholdene er lidt mere spegede, og ofte er det umuligt at sige med sikkerhed, hvor kortene er produceret. 57 af 236 gratulationskort er med sikkerhed produceret i Finland, 42 er fremstillet i Danmark, 5 i Schweiz, 1 i Tjecoslovakiet, 43 i Tyskland, 3 i Østrig, 1 i Holland, 4 i England, 1 i Belgien, 1 i Frankrig, 3 i Sverige, 10 i USA, mens oprindelsen til resten, 65 kort, ikke umiddelbart har fremgået af kortene.

Kortenes alder er også forsøgt kontrolleret, og aldersfordelingen ser således ud: Før 1900 2 kort, 1900–09 13 kort, 1910–19 12 kort, 1920–29 7 kort, 1930–39 7 kort, 1940–49 19 kort, 1950–59 17 kort, 1960–69 18 kort og efter 1970 96 kort, samt endelig ikke-daterede kort, 42 stykker. Udsvingene fra tiår til tiår skyldes til en vis grad indsamlingsformen, og når 1970-ernes kort

Den røde fluesvamp forekommer som dekorativt element i julen, men som lysestage er den mest almindelig med kun et lys i toppen. Stagen er af dansk oprindelse og ca. 21 cm høj og 19,5 cm bred. Foto: forf.

f. eks. er så dominerende i antal, skyldes det, at de er købt direkte fra forhandlere her og i Finland, og at der derfor har været rigeligt at tage af.

For de tidsbestemte og med hensyn til ophavsland stedfæstede kort kan det nævnes, at kort, som er produceret i Danmark og Finland, først kan tidsfæstes efter 1910, mens 5 af de i udlandet producerede kan tidsfæstes til perioden 1900–1909. Der er således tegn på, at kortene fra denne tidlige periode i begge nordiske lande er importerede, eller kopierede efter importerede motiver, og

at oprindelsen til deres motiver altså også skal søges udenlands. Også i de senere år synes der at finde en livlig import sted, og 28 af de tyskproducerede 43 kort er importvarer fra 1970-erne.

Hovedmotivet, der kan deles i rød fluesvamp og andre svampe, og bimotiverne skorstensfejer og mariehøne, findes på 238 emner (5). Idet alle andre symboler og skikkelser udelukkes, har hovedmotiv og bimotiver følgende fordeling og indbyrdes kombination. Der er 176 kort med rød fluesvamp, af dem kombineres tre med andre svampe, elleve med skorstensfejeren, otte med mariehønen, et med både en anden svamp og skorstensfejer, og et med både en anden svamp og mariehøne, mens 152 kort har fluesvampen alene eller i andre kombinationer end de her behandlede. Der er 30 kort med skorstensfejer på, elleve er som nævnte kombineret med fluesvampen og et med fluesvamp og en anden svamp, skorstensfejer og svamp findes i et tilfælde, og det samme gælder kombinationen skorstensfejer og mariehøne. Seksten kort med skorstensfejer er ikke kombineret med de her behandlede motiver. Der er 41 kort med mariehøne, otte gange kombineret med fluesvamp, fire gange med andre svampe, en gang med begge kategorier og en gang med skorstensfejer. I 27 tilfælde er mariehønen ikke kombineret med de her behandlede motiver.

Motiverne er det egentlige udgangspunkt for indsamlingen, og fordelingen på bl. a. anvendelsesland og produktionsland viser, at disse motiver er meningsfulde i forskellige områder af den europæiske kultur – både finner og franskmænd kan acceptere, at skorstensfejeren har noget med nytår at gøre, fluesvampen kan anerkendes som lykønskingsmotiv i både Schweiz og Danmark etc. Man må således slutte, at motiverne tilhører flere europæiske landes kultur, deres oprindelse skal ikke nødvendigvis søges i et enkelt land.

En egentlig statistisk analyse af materialet giver ikke nogen bæredygtige forudsætninger for tolkning, men visse overensstemmelser i forbindelse med, at visse motiver udelukker hinanden, er dog bemærkelsesværdige. Mange kort har flere symboler samtidig, nogle har mellem 8 og 10, men ikke et eneste har kombinationen skorstensfejer, fluesvamp og mariehøne. Skønt det foreliggende materiale ikke er repræsentativt for andre end de fire behandlede motiver, er det dog værd at notere, at følgende kategorier, når de optræder med et af »hovedmotiverne«, udelukker hinanden: Børn, nisser, som mennesker agerende dyr og skorstensfejere. Dette får til dels en forklaring i, at mange af billederne har en handling, fortæller en historie eller skaber et univers, og det er derfor umuligt at lade personer eller repræsentanter for forskellige sfærer mødes, for det ville sprænge universet eller splitte helhedsindtrykket. Man kan dertil hævde, at billedelementerne indtager forskellige positioner i kompositionen, de kan være over-, under- eller sideordnede, og menneskelige elementer af én kategori vil som regel være overordnede, og ikke-menneskelige elementer være underordnede, med udelukkelse af flere overordnede, respektiv underordnede

elementer. Til gengæld kan der være mange sideordnede elementer, hvad man tydeligt ser i de lidt smagløse kort med sammenhobninger af dekorativt anbragte symboler.

Skorstensfejeren

Af samlingens 30 eksempler på skorstensfejer synes der ikke at være nogen naturlig fordeling på motivgrupper. De fleste steder, hvor han optræder, er han ret inaktiv, han er der faktisk bare som en slags dekoration eller symbol blandt andre symboler. Som regel er symbolerne blandet sammen, således at der er flere på samme billede, men i følgende oversigt præsenteres skorstensfejeren bimotiver hver for sig, uden hensyn til om to eller flere optræder på samme kort.

På sytten kort ses skorstensfejeren sammen med et eller flere firkløver, på ti kort er han sammen med en kalender eller et kalenderblad med et stort, ofte rødt ettal på, symboliserende 1. januar, overgangen til det nye år. Samme symbolik gengives med en urskive eller et stiligt, gammeldags ur eller tårnur, hvis visere står på tolv eller et par minutter over tolv, og med dette symbol fremstilles skorstensfejeren seks gange. Overgangen til det nye år kan også symboliseres med den »klassiske« nytårsdrik champagne, og i samlingen forekommer dette symbol, champagneglas eller -propper eller bare fyldte vinglas tyve gange, og i syv tilfælde er der en skorstensfejer indblandet. Endelig forekommer svinet eller grisen som lykkesymbol tyve gange, som oftest sammen med bl. a. den røde fluesvamp, i seks tilfælde tillige sammen med skorstensfejeren og i tre af disse situationer rider han ovenikøbet på dyret.

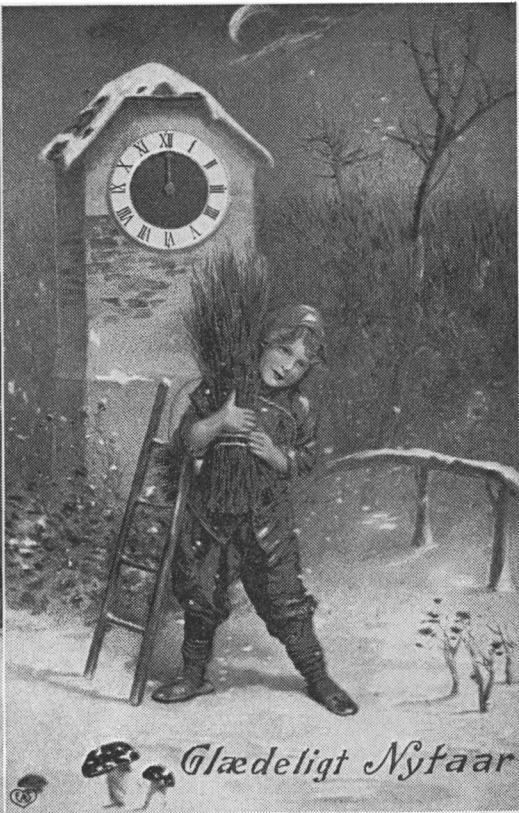
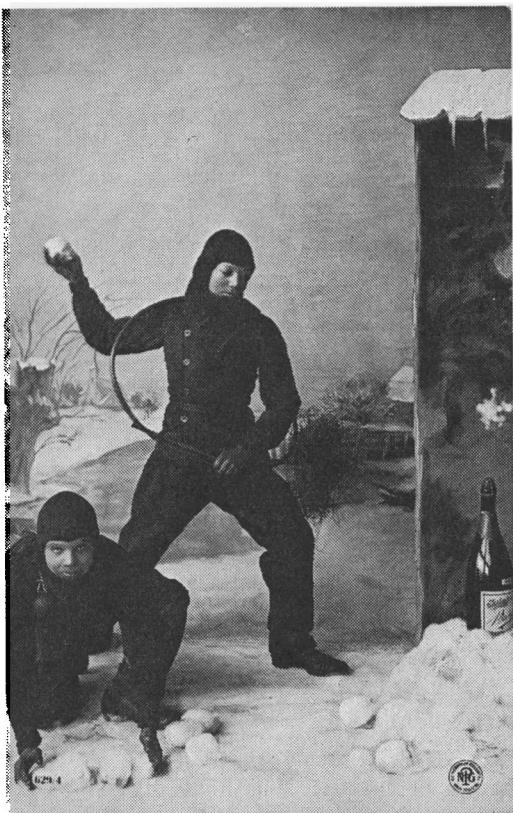
Til slut er der de mere enestående situationer, hvor skorstensfejeren er involveret. En gang skyder to unge skorstensfejersvende til måls med snebolde

Øverst tv.: Skorstensfejeren optræder næsten udelukkende på nytårskort, og han opfattes i Tyskland, Østrig og Estland (27) som særlig lykkebringende ved nytårstid. Dette kort, der er taget i et fotografisk atelier, er anvendt i Danmark og fremstillet i Berlin 1906.

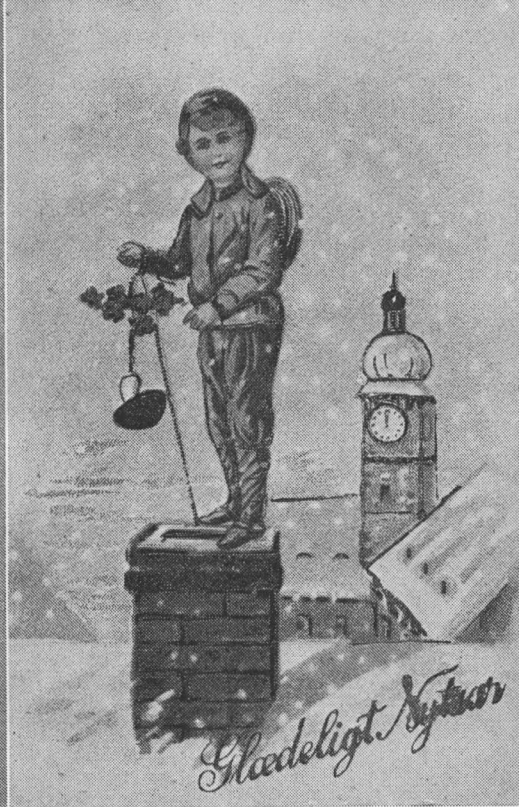
Ø. th.: De fleste menneskelige væsner er børn eller unge i nytårskortenes verden, og man ser næsten udelukkende skorstensfejerdreng. Fluesvampenes placering er karakteristisk, når den optræder som bimotiv. Dansk nytårskort fra ca. 1907.

Nederst tv.: Både danske og finske jule- og nytårskort har hentet deres forbilleder i Mellemeuropa, og når det ikke direkte fremgår af den trykte tekst på bagsiden, afsløres det af bygningernes stil. 1920.

N. th.: Kortene var ofte meget smukt lavet, og her er konturerne trukket op med guld. Læg mærke til loddet på linekosten. 1942.

Glædeligt Nytaar

efter champagneflasker, en anden svend løber på rulleskøjter efter et par rulle-skøjtende piger, en skorstensfejdreng kravler i et kirkespir efter en hane, én kører på cykel, én flyver overskrævs på en zeppelinagtig pengesæk, og én danser i opløftet tilstand med en flaske i hånden. Derudover er én skorstensfejer stillet an som tårnblæser på et nytårskort, og én er i gang med linekosten, de øvrige bare står eller sidder.

Skorstensfejeren er det af motiverne, som klarest placerer sig til blot en af de behandlede højtider. Af 30 tilfælde er 23 nytårskort, 2 er både jule- og nytårskort, 3 er julekort og 2 er fordelt på to af de andre højtider.

Det kan derfor fastslås, at skorstensfejeren er et symbol for nytåret. Når skorstensfejeren er på julekort, hænger det sammen med, at han forekommer som legetøj i julemandens sæk, de to resterende tilfælde kan måske takke sportsmoder for deres tilknytning til netop det pågældende års jul, for på det ene er skorstensfejeren cyklende, på det andet, franske kort, er han på rulleskøjter. Det er dog kendt, at denne sorte fyr også har været ophængt som pynt på juletræet (6), har været solgt som julekage (7), eller falbudt som svedskefigurer (8) op til jul. Skorstensfejeren har dog også udfyldt andre roller, og figuren har optrådt til fastelavn (9), og som bificur på postkort af f. eks. jernbanestationer og disses personale: »På flere jernbanepostkort går det samme igen: På en jernbanestation, størrelse underordnet, ses foruden stationens personale, familie, kaffebord på perronen, en eller flere cykler . . . og så en eller flere skorstensfejere i aktivitet eller stående på taget i mere eller mindre komiske attituder. Endog på en bygning, der ikke var fuldført« (10).

Når skorstensfejeren optræder i de nævnte sammenhænge, må det skyldes, at han er et lykkesymbol – det betyder lykke at møde en skorstensfejer, ikke mindst i overgangssituationer (11). I Tyskland og Østrig spiller skorstensfejeren en særlig rolle i fejringen af nytår, bl. a. hedder det fra tyske kilder: Det betyder lykke, når man til nytår møder en skorstensfejer i fuld udrustning, eventuelt tre skorstensfejere og tre skimler, men i nogle traditionsområder betyder det ulykke, hvis han ingen stige har med (12). På et enkelt nytårskort fra 1913 ses tre skorstensfejdrengene. Om baggrunden for ovenstående tro meddeles det, at skorstensfejersvendene gik rundt og indkasserede årsregningerne til nytår, de ønskede godt nytår og modtog derfor gaver. Til gengæld overrakte de husstanden et blad med det nye års kalender, og dette blad indeholdt også altid en lykønskning. Skorstensfejernerne var således de første nytårsgratulanter (13). Desuden har der til skorstensfejeren kost, gjort af birkerødder, været knyttet overnaturlige, velgørende egenskaber, og det samme gælder den sod, som han havde på tøjjet (14). I østrigske optegnelser ser billedet f. eks. således ud: Nytårsaften skal man røre ved en gris, helst en der er bragt af en skorstensfejer – det skulle betyde lykke (15). Et af de tre østrigske kort er en nytårshilsen og forestiller en skorstensfejdreng og hans hund.

Det er således klart, at postkortene er inspireret af i hvert fald tysk og østrigsk folketradition. I den forbindelse kan det igen noteres, at de nordiske jule- og nytårskort netop i den første tid, ca. indtil 1910, var præget af importvarer sydfra. Der er klare beviser for, at postkortforlag uden særlig hensyn til copyright og lignende har kopieret efter hinandens produkter, og skønt den nordiske tradition om skorstensfejeren ikke er særlig varieret og ikke synes gammel, har den tilsyneladende været så relativt indarbejdet, at skikkelsen kunne få fodfæste i nytårskortenes symbolverden, og alligevel så vag, at den ikke kunne modstå påvirkning udefra.

Et enkelt problem i det foreliggende materiale synes ikke at kunne løses med den indtil nu samlede viden om folketraditionerne, nemlig hvorfor skorstensfejeren og den røde fluesvamp optræder sammen.

Mariehønen

Af samlingens jule- og nytårskort fremgår det, at mariehønen som et velkendt lykkesymbol ikke behøver at foretage sig noget særligt for at fremkalde de rette associationer. På 23 lykønskingskort af 41 kravler mariehønen eller den er anbragt dekorativt kravlende, på et kort flyver syv mariehøns, ja, de nærmest svirrer om hovedet på en opretstående gris, på fire kort er billen bare dekoration, og på otte kort opfører den eller de sig som mennesker. I to tilfælde optræder mariehønsene som heste, og i 3 er det uvist i hvilken af de her opstillede grupper dyret skal anbringes.

I modsætning til fluesvampen optræder mariehønen kun undtagelsesvis på sne eller i snelandskaber, tværtimod er 36 billeder med mariehønen uden sne, og kun fem er med sne. Under halvdelen af kortene har noget med jul eller nytår at gøre, der er ét julekort, femten nytårskort og to jule- og nytårskort. Til gengæld er der 5 påskekort, to fødselsdagkort eller navnedagskort, elleve kort kan ikke direkte bestemmes med hensyn til anvendelse, idet der hverken er trykt eller håndskreven tekst på, mens tre tekster falder uden for de mere standardprægede: Hjertelig lykønskning, Happy holidays, og et dobbelt kort med forsidetekst: Hello, og på følgende højreside: It's nice to have a friend like you. Endelig er der to små finske visitkortagtige konfirmationslykønskninger med blomster og en mariehøne på. De er fra begyndelsen af århundredet. To kort er ikke registreret i henseende til disse egenskaber.

Analogt med skorstensfejeren tilfælde og hvad vi nedenfor skal se for fluesvampens vedkommende, må vi her slutte, at det i folketroen alment kendte lykkedyr har inspireret kortillustratorerne. Da billen er kendt over hele Europa som lykkebringer, kan motivets oprindelse ikke fastlægges nærmere. Det stammer fra den folkelige tradition.

Øverst tv.: Tretten syvprikkede mariehøns i en kreds om en violinspillende lille pige, det må betyde lykke! Motivet har lighed med fremstillinger af en heksering. Anvendt i Finland 1945, trykt i Tjcechoslovakiet.

Ø. th.: Af de tre behandlede motiver er mariehønen det, som mindst er knyttet til en bestemt højtid. Dette kort med en hvidprikket mariehøne er ikke sendt i lykønskingsøjemed. Finland, 1955.

Nederst tv.: Mariehønen har samme farve, form og tegning som hatten på en rød fluesvamp, og derfor er den med i denne undersøgelse. Den optræder ofte sammen med hesteskoen eller som her firkløveret. Finland, beg. af dette årh.

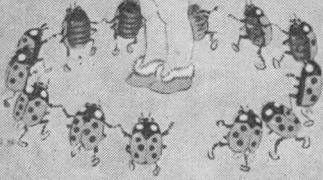
N. th.: »Ladybird, Ladybird,« står der på dette billede fra en engelsk påskeæggsforpakning fra 1977, og efter billedet at dømme skal verset fortsætte: »fly away home, your house is on fire and your children alone.« Et tydeligt eksempel på folkeoverleveringen i billedform.

Den røde fluesvamp

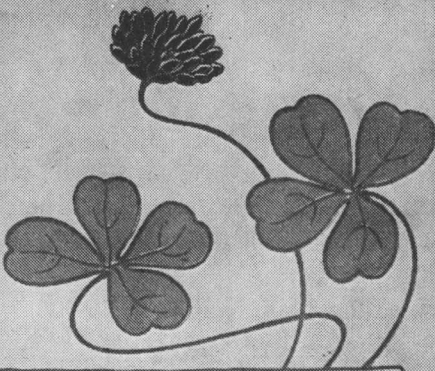
Det er udelukket, at fluesvampen i almindelig forstand – som mariehønen, firkløveret og hesteskoen – kan betyde lykke. I den henseende er svampens symbolværdi ringe, man har ikke i julekortets barndom taget den af den grund. Når jeg med andre har undret mig over årsagerne til, at netop den røde fluesvamp er blevet et motiv på lykønskingskort, så har det ofte været foreslået, at det skulle være, fordi den i kraft af sin farve og tegning var dekorativ. Og det er næppe forkert, men det er dog ikke tilstrækkeligt.

I vore dage kan en mængde genstande med tilknytning til julen være røde, så blandt de røde muligheder burde der være nok at vælge imellem – nissehuer og julemænd, julestjerner og julehjerter, træets glaskugler og lys og meget andet. Nyttåret har vel ikke i samme grad andre røde genstande eller symboler som sin naturlige repræsentant, men kunstnerne kan dog i almindelighed undvære fluesvampen og dække behovet for rødt med blomster, røde stearinlys, konfetti og guirlander, røde bær og sløjfer, det nævnte kalenderblad for 1. januar m. m. Alligevel vender kunstnerne tilbage til fluesvampen. Den har på en eller anden måde en tiltrækningskraft, som ikke alene kan skyldes, at den i svampeverden er enestående i farvepragt, er dekorativ som kontrastfarve til grøn etc. På et stort antal kort spiller fluesvampen nemlig også en funktionel rolle i billedet, som hus, bord, stol, som objekt for fund, og som konstateret i partnerskab med skorstensfejeren. Og dertil kommer de svampe, som ikke er i familie med *Amanita muscaria*, men som alligevel er en slags dubleant for den. Lad os derfor se på disse motivgrupper.

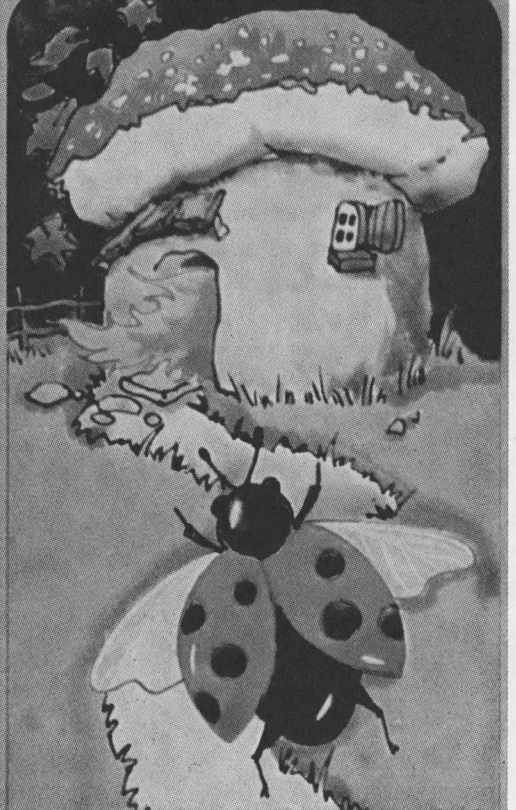
Visse tilsyneladende gamle forestillinger om svampe lever videre på jule- og nytårskort. I foreliggende samling finder man følgende motiver.

Gott Nytt År

*Onnellista vaitta viotta
Terve
Anni*

Svampen er et levende væsen, almindeligvis en mandsperson helt i hvidt eller gråt og med en stor rød hat med hvide pletter. Tre emner har sådanne skikkelser, og dertil findes i forfatterens eje to fluesvampefigurer, jfr. ill. s. 35. Endelig indeholder kortmaterialet fem kort med personer, hvis hatte nok er røde med hvide prikker, men som har en tydelig lyserød ansigtsfarve, klart skelnelige lemmer etc., selv om de som regel også er helt i hvidt eller gråt. I folketraditionen har jeg fundet tre eksempler på noget lignende, to finske gåder og en tysk børnesang. De finske gåder lyder i oversættelse: En lille mand i skoven med en regnhat på skuldrene. En kæreste i lunden, står på et ben. Løsning: En svamp (16). Om den tyske børnesangs herkomst hersker der en vis tvivl, men teksten tilskrives almindeligvis digteren Heinrich Hoffmann von Fallersleben (1798–1874), som digtede en del populære tyske børnesange. Melodien regnes derimod for en folkevisemelodi, og sangen kaldes en gådevise:

Ein Männlein steht im Walde ganz still und stum,
 es hat von lauter Purpur ein Mäntlein um.
 Sagt, wer mag das Männlein sein, das da steht im Wald allein
 mit dem purpurroten Mäntlein?

Das Männlein steht im Walde auf einem Bein.
 Es hat auf seinem Haupte schwarz Käpplein klein.
 Sagt, wer mag das Männlein sein, das da steht im Wald allein
 mit dem kleinen schwarzen Käppelein?

Der er to svar ifølge de illustrationer jeg kender, hyben og den røde fluesvamp, men ingen af dem er rigtigt gode. Hyben »står« ikke, de vokser på buske, og der er sædvanligvis mange af dem samtidig; til gengæld har fluesvamp ingen sort lille hue, men der kunne måske være tale om en kombination af flere gåder (17).

Endelig kan det anføres, at den gængse betegnelse paddehat eller den botaniske benævnelse hatsvamp også *kan* tænkes at have inspireret til menneskelignende svampeskikkelser.

I den europæiske tradition er det kendt, at der består en forbindelse mellem svampe og de underjordiske og lignende overnaturlige væsner – alfer, trolde, dværge etc. Følgende træk kan fremhæves: Alferne fejrer deres store fester under hatsvampe (Tyskland, 18), eller dværge bor under dem (Estland, 19). Hos Shakespeare er det et hold vætters tidsfordriv »to make midnight mushrooms« (20). Vokser der på en åben plads i skoven særlig mange farvestrålende svampe i ring, er det heksenes danseplads (Tyskland, 21), og fænomenet heksering (dannet af svampen *Marasmius oreades*) kaldes på mange europæiske sprog elledans, alfedans eller alfering, fairy ring, ronde de fées etc., etc. (22). En engelsk folkevise fra 1658 fortæller om *elves and fairies*, at deres fodspor

danner de mørkegrønne kredse, når de følger efter dronningen, dansende rundt hånd i hånd; de breder borddug på hatten af en svamp, en rugkærne er deres brød, osv. (23). Visse benævnelser som den engelske toadstool eller fairy stools (24), hvor sidste led *stool* betyder skammel, er interessante, både fordi alferne om dagen kunne optræde i dyreham som f. eks. tudser, og fordi betegnelserne tilsyneladende har givet næring til den forestilling, at svampene benyttedes til at sidde på.

Svampe som bord eller stol kendes også fra jule- og nytårskortene, og i den foreliggende samling forekommer motivet i fjorten tilfælde. Feer eller alfer forekommer dog kun i ét tilfælde, på de øvrige kort optræder i deres sted dværge, nisser, skorstensfejere og dyr, der agerer som mennesker, samt et barn i skikkelse som Amor. Flere personer har i øvrigt meddelt, at de som børn havde en skammel, der var af form og farve som en fluesvamp. På et af de kort, hvor dværge sidder på fluesvampe, danner disse en lang sti, hvilket leder tanken i retning af, at heksering på svensk kan hedde *alfwewägar* (1694) og på engelsk *fairy walks* (25). Heksering forekommer i øvrigt i tre tilfælde, og på to af disse kort trædes dansen af henholdsvis 12 små, lyshårede pigeskikkelser og tretten syvprykkede mariehøns. På det sidste kort er der syv svampe i ring, og hellige tal er i øvrigt almindelige i afbildninger af hekseringe (26).

Et af de besynderlige træk ved forekomsten af fluesvamp på jule- og nytårskort er, at denne vækst ganske unaturligt, men meget hyppigt vokser i sne-dækkede landskaber. På 35 billeder synes svampen at være vokset frem, efter at sneen er faldet, for der er ingen sne på den. Kun hos meget få svampe overvintrer frugtleget, og fluesvampen hører ikke til disse, og så ville de i øvrigt være dækket af sne, hvis det skulle gå helt naturligt til.

Til dette motiv knytter der sig tilsyneladende også et andet motiv, som jeg har kaldt »at finde en rød fluesvamp«, eventuelt en anden slags svamp. Motivet kan deles i forskellige udformninger, og de elleve eksempler herpå fordeler sig således: På to kort køres overdimensionerede fluesvampe på en trillebør, henholdsvis af en dværg og en dreng, i to tilfælde på en kælk, henholdsvis af nisser og en dreng, i tre tilfælde er svampene anbragt i en kurv, der giver associationer til svampeplukning, og i fire situationer peges der på svampen, den graves op, eller den er midtpunkt for de omkringstående interesse. Der er ifølge de implicerede menneskelige væsners minespil glæde eller stolthed forbundet med at finde disse svampe, hvilket utvetydigt peger på, at svampene opfattes positivt.

Et af de interessanteste motiver er imidlertid den røde fluesvamp som hus, halvtag, paraply eller parasol. Og til dette motiv knytter der sig tilsyneladende en transformation af motivet, den overdimensionerede røde paraply med hvide prikker eller snefnug.

Svampenes tilknytning til alfer, feer og nisser er ovenfor påvist, og selv om jeg ikke i den folkløriske litteratur har fundet nogen hentydning til, at disse

væsner skulle bo i svampene, så har jeg fået at vide, at det gjorde de ifølge traditionen i Belgien. I øvrigt må det ud fra de allerede behandlede motivers vidnesbyrd være tilladt at slutte analogt og altså hævde, at der i den europæiske folketradition et eller andet sted fortælles, at overnaturlige væsner har svampe som bolig. Denne boligform kendes i syv tilfælde i det foreliggende materiale, to gange for nisseagtige væsner, tre gange for dyr med menneskelige attributter og en gang for en nøddesælgende lille pige med fletninger og gul nissehue, ekspederende en mariehøne og en mus. I ét tilfælde møder vi tilsyneladende ikke husets ejer, men vedkommende får besøg af en snemand, der har sat sin stige til det åbne vindue. Jeg har klassificeret hus og halvtag i samme gruppe, idet jeg anser det at bo i og at bo eller opholde sig under en svamp som beslægtede kategorier. Når det af tyske optegnelser fremgår, at alferne fejrer deres store fester under hatsvampe, så har traditionen også fundet vej til postkortene i et enkelt tilfælde (også nævnt under traditionen heksering). To kort har i øvrigt svampen som halvtag eller læskærm, på det ene sidder en dværg under en stor fluesvamp og skåler med os i champagne, på det andet sidder en mørkklædt nisseagtig mand under den røde fluesvamp. Jeg har ligeledes klassificeret halvtag eller læskærm, det at opholde sig under en svamp og at bære en svamp, eventuelt som paraply eller parasol, i samme gruppe, selv om det første eksempel også kunne tilhøre motivgruppen »at finde en fluesvamp«. Det regner med firkløver på et kort fra 1904, og mod denne strøm af lykke beskyttes en lille pige af en stor brun svamp, som hun bærer i favnen. På et nytårskort ser man noget så vanvittigt som en saligt smilende, fyldt pengesæk, som går tur i et lysegrønt, forårsagtigt dallandskab med en stor rød fluesvamp som parasol. Svampeparasollen går også igen på et påskekort, hvor et velfornøjet harepar i mennesketøj promenerer på en eng. Parasollen er på oversiden rød, men har svampens lameller i grønt og mangler fluesvampens ring eller lamelsvøb. Dertil

Øverst tv.: Svampen som paraply er et motiv med ukendt oprindelse, men det kendes fra både jule- og nytårskort. Dette er et finsk påskekort fra 1952.

Ø. th.: Rusen er et karakteristisk træk ved nytårets fejring, tilsyneladende også blandt disse udenlandske gnomer, som har fluesvampe som stole og bord. I en engelsk folkevise fra 1658 nævnes dette motiv første gang. Anvendt i Danmark 1949.

Nederst tv.: Dette kort fra omkring 1940 illustrerer motivet »at finde fluesvamp«. Det er anvendt i Finland, men påtrykt ordet Import. En tilsvarende dansk udgave af det samme billede kendes fra ca. samme tid, men bare spejlvendt.

N. th.: På dette danske julekort fra 1957 er der to motiver, både fluesvampen som bolig for overnaturlige væsner og som en levendegjort skikkelse. En sikker kilde til det første motiv er ikke fundet.

Troista Pääsiäistä
Ti. Paavo Mäkelä

Gladeligt Nytår

Gladelig Jul

kommer så, som nævnt, tre overdimensionerede røde paraplyer, båret af henholdsvis julemanden, en lille, lidt uhyggelig mandsperson og et kærestepar i kyllingers skikkelse.

Karakteristisk for de her nævnte kort er, at svampen, respektivt paraplyen, er meget stor. Dette karakteristikum genfindes i øvrigt på fire kort, som gengiver svampene nærmest mandshøje.

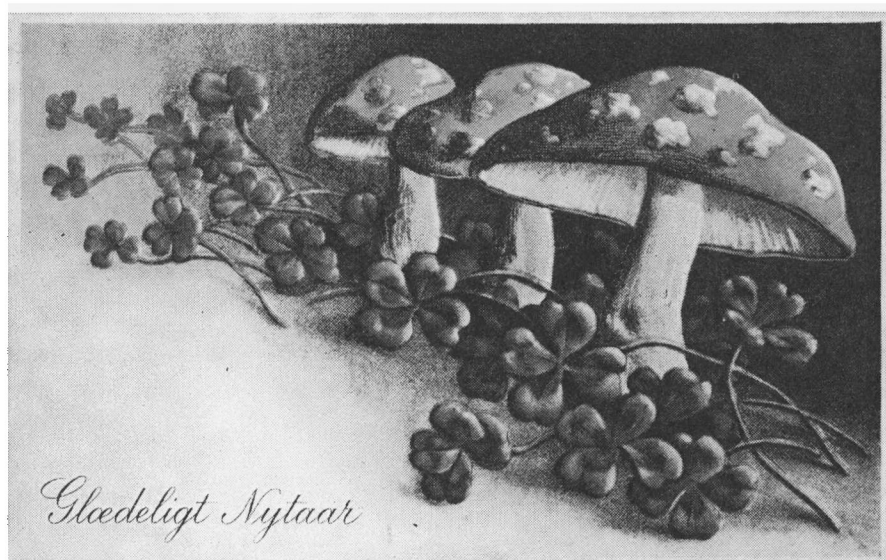
Kæmpeparaplyerne fra regnet er der 176 kort med fluesvamp og 13 kort med andre svampe. Af disse kort er der 50, hvis motiver direkte eller indirekte kan sættes i forbindelse med folketraditionen. En del af disse har tillige motivet, at de vokser i et snelandskab, nogle har alene denne funktion i billedet, og resten eller 99 stykker er blot anvendt som dekoration. Kortene med motiver fra folketraditionen skal der ikke her gøres yderligere rede for, disse billeders inspiration synes klar. Hvordan fluesvampen kan vokse i et snelandskab og blive et af de accepterede jule- og nytårssymboler er derimod mere problematisk og kræver en lidt længere redegørelse.

Postkortet er ikke gammelt, og de første kendte julekort og nytårskort er fra omkring 1840-erne. Op mod 1900 var motiverne meget blandede, og kun en del havde direkte tilknytning til højtiderne. Med Verdenspostunionens godkendelse af det moderne postkort fik de individuelt eller kunstnerisk prægede kort beregnet for lukket forsendelse dødsstødet, og de åbne masseproducerede kort til en billig penge og til den billige posttakst overtog hurtigt markedet. Samtidig forsvandt de uaktuelle motiver fra jule- og nytårskortene, og vinterbilleder, jule- og nytårsmotiver eller -symboler overtog pladsen næsten enerådende. Dertil foregik der en vis forenkling og ensretning i motivernes udformning, en udvikling som stadig er i gang og som eksempelvis ses i julemandens dragt. Mens den tidligere kunne være af forskellige farver i hvide, grå, brune eller røde toner, er den nu næsten udelukkende rød.

Hvor henter julekortene deres inspiration og deres motiver fra? Det er klart, at det ikke er fra teknikkens, fysikkens, kemiens, anatomiens eller geologiens verden, men derimod fra fantasiens, symbolikkens og kunstens eventyrer. Jule- og nytårskortene er et forsøg på at håndgribeliggøre håb, ønsker og drømme, et forsøg på at udtrykke i billeder, hvad alle mennesker ønsker: medgang, glæde, lykke og salighed. Det betyder, at kortene nødvendigvis må udtrykke dette indirekte, gennem metaforer og tegn, og det bliver således kunstnerens opgave at finde disse tegn. Og nogen går til fantasiens andre udtryk, til f. eks. eventyrene, hvor der findes et alternativt univers med harmoni og retfærdighed, og hvor de lever lykkeligt til deres dages ende.

Således kommer eventyr- og også sagnsamlingerne ind i billedet. Fra begyndelsen af 1800-tallet dukkede disse bøger op over hele Europa, eventyr og folkedigtning blev en del af de dannedes modelæsning, og selv læsebøgerne blev natio-

Øverst: Et udateret kort med fluesvampen i komposition med kun ét andet motiv, firkløveret. Det ældste kendte billede med en svamp i stemningsskabende funktion er måske englænderen Arthur Hughes' maleri *Ophelia* fra 1852.

Nederst: Alferne fester og dværgene bor under hatsvampe, fortælles det i den europæiske folketradition. Er sådanne sagn svage glimt af fortids religion? Importeret kort, anvendt i Danmark 1932.

nal-romantiske og satte det gamle guld fra folkemunde i højsædet. Romantikken blev fascineret af dette sceneri: De mørke skove med mosgroede huler og tryllebundne slotte, det fugtige, mumlende grænseland mellem å og ager, ellekrattet, sivskoven og de kolde tåger over surtduftende moser. Kæmpehøjens gådefulde jættestuer og naturens lunefulde hvisken og tvetydige former. Her danser de elskovssyge ellepiger i måneskin, helhesten glor på den enlige nattevandrers, og højfolket byder op til bryllup og barselsøl med glemselsdrik i fortabelsens kalk. Trolde og nisser og feer lægger rænker, og nøkken lokker toner ud af vandløbets brusen.

De edderspændte, som kropsdele udformede og undertiden ildelugtende paddehatte, som på uvirkelig vis vokser i mørke og lever på råd, gav associationer til den underjordiske verden, som troldtøjet stod i pagt med. For 1800-tallets og århundredskiftets kunstnere var svampe og overnaturlige væsner gjort af de samme metafysiske kræfter, i slægt med edderkopper, flagermus og tudser. De forsøgte at give fortællestoffet visuelle udtryk, og svampenes besynderlige egenskaber gav kunstnerne mulighed for at udnytte dem som stemningsskabende element i eventyrillustrationerne. Svampene kom således med i talrige illustrerede samlinger af folkedigtning og denne digtnings efterligning, og kunstnerne lod sig påvirke af hinanden. Svampenes placering i billedet var ofte i et hjørne i forgrunden, eller bag hovedpersonen, men i mellemgrunden ved foden af et træ eller en stub eller på anden måde i skyggen.

På den tid var nissen og andre overnaturlige væsner af hans karakter og fysik ikke knyttet til julen. Rollen som julemandens hjælper har han først fået i slutningen af 1800-tallet, og det er først omkring 1900, at denne ide slår igenem i juleillustrationerne.

Ved det åbne postkorts fremkomst stereotypiseredes julehilsnerne som nævnt, og de forskellige billeder af ikke-vinterlige landskaber m. m. forsvandt til fordel for snelandskabet. Og det er nærliggende at tænke sig, at nissen flyttede med over i de nye omgivelser, hans stol og hans hus eller læskærm flyttede med, og den kendte paddehat fra eventyr- og sagnillustrationerne fik lov at stå, hvor den »altid« havde stået. Tegnerne har lånt fra hinanden, og det er blevet en tradition, at der skal en svamp med på jule- og nytårskort, selv om ingen til sidst rigtigt har vidst hvorfor.

Ikke alle illustrationer har haft forkærlighed for den røde fluesvamp, men ved overleveringen gik det som med julemandens pelsfrakke, den fandt sin faste farve i det røde. Den i naturen mest iøjnespringende og den i traditionen mest kendte og giftige blev således et foretrukket bimotoiv og symbol. I de 99 tilfælde, hvor fluesvampen optræder som ren dekoration, kombineres den 24 gange med både hestesko og firkløver (og eventuelt også med andre lykkesymboler), og der kan ikke herske tvivl om, at den røde fluesvamp er blevet et sekundært symbol for lykke.

Slutning

Fluesvampen, skorstensfejeren og mariehønen og andre lykkesymboler stammer fra folkedigtningen og folketroen. Man kan imidlertid spørge sig, om de tre førstnævnte faktisk har noget med hinanden at gøre, ud over at svampen og fejeren (og kun de) undertiden ses sammen, mens mariehønen har form-, farve- og mønsterlighed med fluesvampehatten. Umiddelbart er det for lidt, men nærværende undersøgelse standser ved konstateringen af, at de behandlede motiver udspringer af folkeoverleveringen. Folketraditionerne indeholder imidlertid mere materiale end det her anvendte, og dette stof gør det muligt at antage, at skorstensfejeren er en transformation af en oprindeligere skikkelse fra førkristen tid. Når mariehønen opfattes som et dyr der bringer lykke, så hænger det sammen med den digtning, som børn i det meste af Europa anvender, når de tager den på hånden og beder den flyve. Og ved en nytolkning af denne digtning (som jeg for tiden er i gang med), er vi også her i et førkristent univers, hvor de tre motiver har fælles attributter og kredser om det samme centrum. Dermed er der noget, der tyder på, at historien ender, hvor den begynder: Ved den røde fluesvamp som lykkebringende rusmiddel.

Noter og henvisninger:

1 Jfr. R. Gordon Wasson, Soma, s. 204. 2 Af kortmaterialet udgår en del kort dog, dels fordi der er flere dubletter, og dels fordi enkelte motiver ikke har direkte betydning for nærværende undersøgelse (f. eks. stjernedrenge, julebukke og oldenborrer). Visse tolkninger af billedmaterialet har ikke kunnet dokumenteres, og nogle billeder er således blevet indlemmet i samlingen på et for spinkelt grundlag og har senere vist sig uanvendelige. Derfor bliver det endelige materiale på ca. 240 emner, kort og genstande, idet dog genstandene i det følgende kun spiller en sekundær rolle. (Disse cirkatal kan ikke blive helt nøjagtige, idet enkelte kort i visse tilfælde har et uklart forhold til den her behandlede motivgruppe, men det anvendte »nøjagtige« tal er 236). 3 Materialet er primært indsamlet i Finland og Danmark, og det finske materiale omfatter udvalgte kort fra Museiverket og andre kulturhistoriske institutioner i Helsingfors. 4 Ét emne er ikke registreret i henseende til anvendelsesland. 5 Af kort, som i motiverne er udført med fluesvamp, skorstensfejer eller mariehøne eller en kombination af dem, er 174 med trykt tekst (+/- håndskreven tekst), 22 er uden trykt tekst, men med håndskreven tekst, og 32 har hverken trykt eller håndskreven tekst, mens 8 emner ikke er registreret i henseende til disse egenskaber. De 54 kort uden trykt tekst viser, at de anvendte motiver eller kombinationer, hvori de indgår, uden videre opfattes som anvendelige ved lykønskninger. På disse kort har lykønskningerne følgende fordeling: 33 er julehilsner, 115 er nytårshilsner, 19 er jule- og nytårshilsner, 12 er påskehilsner, 11 er fødsels- eller navnedagshilsner, og i 43 tilfælde kan det ikke afgøres til hvilken slags lykønskninger kortet er udført. 6 Marianne Olsson: Julen för 100 år sedan. Tre trykare, 1964, s. 82. 7 J. S. Møller: Fester og Højtider. Årets Fester, 1933, s. 271. 8 Adolf Spamer: Die deutsche Volkskunde 2, 1935, s. 174-75. 9 DFS billedarkiv. 10 Personlig korrespondance fra forfatteren Peer Thomassen, 30.10.1975. 11 Iørn Piø: Den lille overtro, Kbh. 1973, s. 171 ff. 12 Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Berlin 1927-42. Kaminfege. 13 Ibid. 14 Ibid. 15 Iørn Piø: Julens hvem hvad hvor, Kbh. 1977, s. 221. 16 Annikki Kaivola-Bregenhøj et al. (ed.): Finnish Riddles, Helsinki 1977, gåde nr. 746 og 467. 17 Henvisning til visen har jeg fået af Dr. Otto Holzapfel. Jfr. i øvrigt: Der Liederbaum.

Kinderlieder gesammelt von Paula Walendy, Gütersloh 1960, s. 30 og visen i Das grosse Liederbuch, gesammelt von Anne Diekmann und Willi Gohl, Zürich 1975. 18 Gebr. Grimm: Irische Elfenmärchen (s. a.) s. XCVIII, XLII. 19 Oskar Loooris: Grundzüge des estnischen Volksglaubens II, 1951, s. 165, III, 1957, s. 71, 88 (J. W. v. Luce: Wahrheit und Muthmassung, 1827). 20 The Tempest (1611), 5. akt, 1. scene. 21 Zeitschrift des Vereins f. Volkskunde XIII, 1904, s. 435 f. 22 V. J. Brøndegaard: Alfering og Heksering, en etnobotanisk undersøgelse. Friesia VII, 1964, s. 337. 23 Th. Percy: Reliques of Ancient English Poetry III, 1765, og Revue de tradition populaire I, 1887, s. 75. 24 Brøndegaard: Alfering, s. 326. 25 V. J. Brøndegaard: Folk og Flora; i trykken. 26 Brøndegaard: Alfering, og ill. til Brøndegaard: Elfentanz und Hexenring. Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde, 19. årg., 1968, s. 162–210. 27 Ellen Niit: Nääriametid. Tallinn 1977 (s. 7).

Summary

The fly agaric, the chimney-sweep and the ladybird on Christmas and New Year cards

The ethnomycological research conducted by Gordon Wasson in particular has inspired this study of the aforementioned motifs on Christmas and New Year cards. The three motifs – the fly agaric fungus, the chimney-sweep and the ladybird – were examined on the basis of illustrations found on 236 cards, consisting of Christmas cards, New Year cards and other types of greetings cards. Most of the cards have been used or intended for use in Finland or Denmark, but it is apparent that both countries have imported cards from, among other places, Germany. The three motifs appear on cards from as far back as around 1900; the oldest of them being imported from the South.

The ladybird resembles the head of the fly agaric fungus both in terms of shape, colour and pattern and has, therefore, been included in this study. It appears on 41 of the cards in the collection but is not related to any particular festive occasion. Its widespread acceptance as a good-luck symbol makes it impossible to determine, conclusively, how it originated as a motif on greetings cards. The chimney-sweep appears on 30 of the cards in the collection and in 13 of them he is depicted together with a fungus. He is primarily associated with the New Year and in six instances he appears together with a pig. The chimney-sweep is also familiar as a bringer of good-luck, though not to the same extent as the ladybird. There do, however, exist traditions for his appearance both at Christmas – as a decorative or edible figure – and the New Year, particularly in Germany, Estonia, and Austria, where it is considered lucky to touch a pig – preferably one which has been brought by a chimney-sweep. The fly agaric, in addition to appearing on 176 cards, is well known as a feature of Christmas decorations and the like. On the cards, it is depicted in the following characteristic ways: as a living creature; as a table or stool; as a house, shelter or umbrella; as something one is glad to find; as growing in a snow-covered landscape. In approximately 100 instances it is also employed in a purely decorative manner. Folk traditions and folklore form the background for the two first-mentioned modes of application and presumably also for the third.

In the 19th century folklore became a source of inspiration for artists and the fungus appeared in paintings and illustrations as a suggestive element or symbol relating to the 'underworld', together with fairies, trolls and pixies. With the industrialisation of greetings card production at the turn of the century, the fungus or 'toadstool' became permanently integrated in the pictorial repertoire associated with legends and fairy-tales, and was assimilated together with dwarves and pixies as a standard Christmas card motif. As a result, the fly agaric may today be seen 'growing' in snow-covered landscapes and as decorative feature of Christmas.

The study of these three motifs has, incidentally, confirmed some of Gordon Wasson's ideas to a quite surprising degree – but this will be the topic of a later article.